

УДК (UDC) 930.25 (092) «1932/1933»
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.2\(38\).585](https://doi.org/10.33782/eminak2022.2(38).585)

PETRO SMOLICHEV – ARCHIVIST: UNKNOWN PAGE OF PROMINENT ARCHAEOLOGIST AND MUSEOLOGIST ACTIVITY (1932-1933)

*Olexandr Ihnatusha*¹, *Alevtina Ihnatusha*²

¹ Zaporizhzhia National University (Zaporizhzhia, Ukraine)
e-mail: ioleksa@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1959-1085>

² Archive Department of Zaporizhzhia City Council (Zaporizhzhia, Ukraine)
e-mail: alevtigna1@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6785-7119>

ABSTRACT

The purpose of the study is to shine new light on the unknown page of the biography and creative activity of the prominent Ukrainian archaeologist Petro Smolichev, which was associated with his work in Zaporizhzhia State Historical Archive in 1932-1933. The authors try to show the content and reveal the nature of P. Smolichev's work as a research fellow and organizer in the archival field.

The scientific novelty is in the discovery of completely unknown facts – the circumstances of P. Smolichev's application to the archive as a potential place of work, finding out the terms of his tenure of appointment as deputy director of the archive, the characteristics of P. Smolichev's professional activity as an archivist, showing the dependence of his activity on the social and political situation in the country at the time of the totalitarian system establishment, the Holodomor, and the starting of political repressions. Previously unknown archival documents from the State Archives of Zaporizhzhia Oblast are introduced into scientific circulation.

The research methodology. The addressing of the following research purpose was ensured by the use, along with general scientific and general historical methods, of archival heuristics and hermeneutics.

Conclusions. It is ascertained that at the beginning of 1932, during the reorganization of the archival system of Ukraine, P. Smolichev showed interest in working in Zaporizhzhia State Historical Archive. During 1932, he was appointed twice to the position of deputy director and worked there until February 1933. P. Smolichev approved himself to be a competent organizer, repeatedly performing the duties of a director. He worked during the difficult period of the Holodomor, which left its mark. He was a member of the expert committee of the archive, and ensuring efficient storage of documents, participated in the preparation and displaying of exhibitions.

The dramatic circumstances of P. Smolichev's preparation of the publication '1905 in Zaporizhzhia Region' for the historical and archival journal 'Archive of Soviet Ukraine' and the discussion on the manuscript of the publication are reconstructed.

In the example of the professional activity of P. Smolichev, the problems of the development of the archival system and documentary research in the conditions of the formation of Soviet totalitarianism are highlighted. The social and political factors and mechanisms that broke the destinies of scholars and destroyed the freedom of their creativity are shown. It is concluded that the archival page of P. Smolichev's biography was evidence of the scholar's adaptation to harsh Soviet realities and the element of the survival strategy. We've got new information about the broad knowledge and versatile talent of the scholar, and his characteristic as a historian-archivist added to the completeness of his creative image.

Keywords: scientific activity, archivist, use of documents, evaluation of value, Holodomor, totalitarian system

ПЕТРО СМОЛІЧЕВ – АРХІВІСТ: НЕВІДОМА СТОРІНКА ДІЯЛЬНОСТІ ВИЗНАЧНОГО АРХЕОЛОГА ТА МУЗЕЄЗНАВЦЯ (1932-1933 РР.)

Олександр Ігнатуша¹, Алевтина Ігнатуша²

¹ Запорізький національний університет (Запоріжжя, Україна)
e-mail: ioleksa@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1959-1085>

² Архівне управління Запорізької міської ради (Запоріжжя, Україна)
e-mail: alevtigna1@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6785-7119>

АНОТАЦІЯ

Метою статті є висвітлення невідомої сторінки біографії та творчої діяльності визначного українського археолога Петра Смолічева, що була пов'язана з роботою у Запорізькому державному історичному архіві у 1932-1933 рр. Автори прагнуть показати зміст і розкрити характер праці П. Смолічева як наукового співробітника й організатора в архівній галузі.

Наукова новизна полягає у відкритті абсолютно невідомих фактів – обставин звернення П. Смолічева до архіву як потенційного місця роботи, встановлення термінів його перебування на посаді заступника директора архіву, характеристики професійної діяльності П. Смолічева як архівіста, показ залежності цієї діяльності від суспільно-політичної обстановки в країні доби утвердження тоталітарної системи, Голодомору, розгортання політичних репресій. Введено до наукового обігу невідомі раніше архівні документи зі сховищ Державного архіву Запорізької області.

Методологія дослідження. Реалізацію дослідницької мети забезпечило використання, поряд із загальнонауковими та загальноісторичними методами, методів архівної евристики та герменевтики.

Висновки. Встановлено, що на початку 1932 р., під час реорганізації архівної системи України, П. Смолічев проявив зацікавлення роботою в Запорізькому державному історичному архіві. Протягом 1932 р. він двічі влаштувався на посаду заступника директора і працював на ній до лютого 1933 р. П. Смолічев проявив себе компетентним організатором, неодноразово виконуючи обов'язки директора. Його робота припала на важкий період Голодомору, що наклало свій відбиток. Він входив до складу експертної комісії архіву, забезпечуючи ефективне зберігання документів, брав участь у підготовці та експонуванні виставок.

Реконструйовано драматичні обставини підготовки П. Смолічевим публікації «1905 рік на Запоріжжі» до історико-архівознавчого журналу «Архів радянської України» та обговорення цього рукопису.

На прикладі професійної діяльності П. Смолічева висвітлено проблеми розвитку архівної системи, документальних досліджень в умовах формування радянського тоталітаризму. Показано суспільно-політичні фактори та механізми, які спотворювали долі науковців, нищили свободу їх творчості. Робляться висновки, що архівна сторінка біографії П. Смолічева була свідченням пристосування вченого до жорстких радянських реалій та елементом стратегії виживання. Збагачено уявлення про багатогранність талантів вченого й додано до повноти його творчого образу характеристику історика-архівіста.

Ключові слова: наукова діяльність, архівіст, використання документів, експертиза цінності, Голодомор, тоталітарна система

Вступ. Ім'я Петра Смолічева (1891-1944) – одного з надовго забутих українських вчених – вже достатньо відоме науковій спільноті, хоча його повернули із забуття лише на початку 1990-х рр. Саме тоді, відновлюючи історичну правду та вшановуючи пам'ять жертв політичних переслідувань радянської влади, суспільство дізналося про визначного археолога, фахівця з музейної справи, краєзнавця та педагога.

Першими долю і спадщину вченого висвітлили О.Коваленко, В.Ткаченко¹, Г.Станиціна². Значущість постаті П.Смолічева підкреслювали В.Звагельський, Т.Зюзько³, І.Ковальова⁴, С.Ляшко⁵, Т.Коростильов, М.Єльников⁶ та ін. Процес відновлення історичної пам'яті триває, долаються труднощі розшуку джерел, встановлюються факти, додаються нові деталі.

Упродовж останніх років вивченню постаті П.Смолічева надано нових імпульсів. Інформації про вченого відвели окремий банер вуличної виставки «Наказано не знати: українські археологи в лещатах тоталітаризму», що почала діяти у Києві з 20 жовтня 2020 р. і була присвячена археологам, які, попри утиски, здійснили важливі наукові відкриття. Виставка перетворилася на всеукраїнську завдяки висвітленню на електронних ресурсах співorganizаторів, зокрема – Українського інституту національної пам'яті, Інституту археології Національної академії наук України, а також зусиллями її авторів⁷.

Особливо вагому дослідницьку роботу з уточнення біографії П.Смолічева та встановлення його долі поза межами України – зокрема, у Пермському краї та у Таджикистані – проробила О.Юркова, доповівши про результати пошуку на науковому семінарі з історії гуманітаристики при Інституті археології 11 червня 2021 р.

Зазначені автори реконструювали біографію вченого, показали значущість його наукового доробку.

¹ Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Археолог за покликанням (П.Смолічев). *Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки)*. Київ-Хмельницький: Рідний край, 1991. С. 279-283.

² Станиціна Г.А. Научная деятельность П.И.Смолічева на Запорожье (по архивным материалам НА ИА АН УССР). *Вестник краеведа*. Тезисы науч. докладов и сообщений (апрель 1991 г.). Запорожье, 1991. № 2. С. 30-32; Станиціна Г.О. Петро Іванович Смолічев. *Археологія*. 1992. № 2. С. 101-111.

³ Звагельський В.Б., Зюзько Т.А. Смолічев Петро Іванович. *Сумщина в іменах*. Суми: РВО АС-Медіа, 2003. С. 413-414.

⁴ Ковальова І.Ф. До ювілею Дніпрогесівської археологічної експедиції. *Проблеми археології Подніпров'я*: Міжвуз. зб. наук. праць. Дніпропетровськ, 2003. С. 4-13; Ковальова І.Ф. 80 лет: забвение и благодарная память. К юбилею Днепровгэсовской новостроечной экспедиции. *Музейний вісник*. 2012. № 12. С. 196-207.

⁵ Ляшко С.Н. Днепровгэсовская археологическая экспедиция 1927-1932 гг. и её роль в развитии отечественной археологической науки. *Проблеми археології Подніпров'я*: Міжвуз. зб. наук. праць. Дніпропетровськ, 2003. С. 14-27.

⁶ Дніпрогесівська археологічна експедиція 1927-1932 рр. (Звіти Д.І.Яворницького) / Упоряд. Т. Коростильов, М. Єльников. Запоріжжя, 2010. 56 с.

⁷ Бонь О., Булик Н., Іванисько С. й ін. Виставка «Наказано не знати: українські археологи в лещатах тоталітаризму». *Український інститут національної пам'яті*: офіційна сторінка. URL: <https://uinp.gov.ua/vystavkovi-proekty/vystavka-nakazano-ne-znaty-ukrayinski-arheology-v-leshchatah-totalitaryzmu>; Наказано не знати: українські археологи в лещатах тоталітаризму. *Інститут археології НАН України*: офіційна сторінка. URL: <https://iananu.org.ua/novini/vistavki/999-nakazano-ne-znati-ukrajinski-arkheologi-v-leshchatakh-totalitaryzmu>

Завдяки поверненню із Таджикистану документальної спадщини П. Смолічева поповнився його особистий фонд, що зберігається у Науковому архіві Інституту археології НАН. Нині він нараховує 122 одиниці зберігання, серед яких – творчі матеріали вченого, матеріали службової та громадської діяльності, що є цінним джерелом для продовження досліджень.

Нові звернення до постаті П. Смолічева свідчать про нарощення потенціалу історико-біографічних досліджень і можливість подальшого вивчення спадку вченого.

Проте поза науковим дискурсом залишалася ще одна важлива сторінка діяльності П. Смолічева в останній період його перебування на Запоріжжі, про яку ми хочемо повідомити.

Цю абсолютно невідому сторінку нам відкрили документи архівного фонду Державного архіву Запорізької області (Ф. Р-849). Вона свідчать: П. Смолічев стояв біля витоків Запорізького державного історичного архіву, що почав діяти у 1932 р.

Поставимо за мету показати зміст і розкрити характер праці П. Смолічева на архівному поприщі у 1932-1933 рр.

Методи дослідження. Методологічною основою роботи є принципи історизму, всебічності, об'єктивності, системності, акумулятивності знань. Методологічним інструментарієм роботи є методи, зорієнтовані на виявлення та інтерпретацію архівних документів і матеріалів біографічного характеру як засобу історичної реконструкції професійної діяльності науковця. Крім загальнонаукових методів аналізу та синтезу, послуговуємось історико-генетичним, історико-порівняльним та історико-типологічним методами, методами архівної евристики та герменевтики.

Петро Смолічев
(кінець 1920-х – поч. 1930-х рр.⁸)

Результати й обговорення. Постать.

П. Смолічев народився 12 січня 1891 р. у селі Княжичі Глухівської волості Чернігівської губернії (нині – Сумська область) у родині священника. Навчався в Чернігівській духовній семінарії, Петербурзькій духовній академії та Петербурзькому археологічному інституті.

У 1919-1923 рр. викладав історію стародавнього світу і педагогіку в Чернігівському інституті народної освіти.

З 1923 р. почав працювати в Чернігівському державному краєзнавчому музеї. У 1923-1926 рр. П. Смолічев вивчав минувшину Спасо-Преображенського собору м. Чернігова, Успенського собору Єлецького монастиря. У 1925-1928 рр. досліджував сіверянські могильники в с. Шестовиці поблизу Чернігова на березі

⁸ Мудрицька В., Сита Л. До 130-річчя археолога Петра Смолічева. Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. URL: <http://www.choim.org>

Десни. Він – автор відомої фахівцям праці «Чернігів та його околиці за часів великокнязівських». Протягом 1928-1932 рр. П. Смолічев працював у Запоріжжі членом Експедиції з наукового дослідження території Дніпробуду, більш відомої як Дніпробудівська археологічна експедиція під керівництвом академіка Д. Яворницького. Причому беззмінно був вченим секретарем цієї експедиції.

Як музейний працівник, П. Смолічев очолював археологічний відділ Чернігівського державного музею, а згодом – сектор послідовної зміни культур Державного музею Дніпробуду.

Він активно діяв у складі громадських наукових об'єднань, зокрема – Чернігівського наукового товариства, був дійсним членом Всеукраїнського археологічного комітету, співробітником Комісії Лівобережної України при Історичній секції Всеукраїнської академії наук.

Життєвий шлях вченого виявився драматичним. Він, один із небагатьох своїх колег, пережив жакливі політичні репресії, що вирували в Україні у 1930-х рр. Але пережив їх ціною полишення батьківщини. Лиховісного 1933-го, після арешту брата Іоанна – священика, П. Смолічев зник. Це зникнення було передвісником репресій, що підступали до нього. Лише згодом далеке відлуння його вцілості та подальшої діяльності було почуто з району будівництва Камської ГЕС, а пізніше – з Таджикистану, де у 53 роки й обірвалося життя вченого...

Деталі й обставини переслідувань П. Смолічева, на жаль, повною мірою невідомі. Але відомо, що і на вигнанні він продовжував наукову роботу, вів археологічні дослідження, знаходячи у них глибокий професійний сенс і загальносуспільну потребу.

Творчість П. Смолічева, його кар'єра та доля виявилися залежними від холодних політичних вітрів епохи сталінізму, роздмуханих примхами диктатора. Вони були пов'язані з тими людьми, чії долі також чекають на своє вивчення заради збереження пам'яті й осмислення буття.

Непересічні наукові здобутки П. Смолічева пояснюють факт неодноразового звернення широкого наукового загалу до його постаті та наукового доробку, спроб осмислити результати його досліджень і на їхній основі продовжити нові кроки у науці.

Причини й обставини роботи в архіві. Яким чином доля привела П. Смолічева до архіву? Чи не тому, що його рідний брат Іоанн у 1923-1924 рр. працював у Чернігівському губернському архівному управлінні? Але це могло бути лише додатковим аргументом...

З 1931 р. П. Смолічев працював над створенням музею Дніпробуду. Відкриття музею планувалося, як і пуск Дніпрогесу, на 1 травня 1932 р.

Наперед визначена дата задавала нелюдський темп авральної роботи у формуванні експозиції. Особлива увага приділялася «політичній витриманості» експонатів – презентувати матеріал з «класових позицій» мусили навіть у галузі археології. Першу експозицію таки відкрили 1 травня 1932 р. Вона діяла на о. Хортиця, в клубі ім. Красіна до 20 травня того ж року⁹.

З великою долею вірогідності припускаємо, що П. Смолічев у цей час шукав роботу, не пов'язану з Дніпровським будівництвом. Продовженням його кар'єри став Запорізький державний історичний архів.

⁹ Станицына Г.А. Научная деятельность П.И. Смолочева на Запорожье... С. 31.

Архівна система України на початку 1932 р. перебувала у стані реорганізації. Створювалася мережа історичних архівів, підпорядкованих обласним архівним управлінням та Центральному архівному управлінню (ЦАУ) у м. Харкові. Історичний архів у Запоріжжі став центром комплектації документів із Запорізького міського та 8 районних архівів¹⁰ з підпорядкуванням Дніпропетровському обласному архівному управлінню.

Станом на 14 березня 1932 р. у штаті залишалася незаповненою посада заступника директора і, водночас, керівника організаційно-технічного сектору. «Для підшукування заступника директора звернулась до міськпарткому, культпропу, наросвіти, РОБОСУ, але досі наслідків нема», – повідомляла до Харкова директорка Павла Кованько 21 березня 1932 р.¹¹

По компартійній лінії їй нав'язували некомпетентну в архівній справі людину. Саме у цей час до архіву звернувся П. Смолічев, про що є пряме свідчення директорки: «До мене звертався один робітник високої кваліфікації. Він буде працювати в музеї на Дніпробуді – тов. Смолічев (його знає тов. Герасименко), але не знаю, добалакаюся з ним чи ні»¹².

Згадка прізвища Герасименка не була другорядною деталлю. Федір Герасименко тоді працював заступником завідуючого ЦАУ УСРР¹³. Факт особистого знайомства з керівником такого рівня перетворювався на достатній аргумент для прийому на роботу. Прийняття сталося у дуже короткий термін – буквально через два тижні.

Прийняття та звільнення. Книга наказів Запорізького державного історичного архіву за ті роки дозволяє визначити період роботи П. Смолічева. Виявляється, що П. Смолічев двічі влаштувався до архіву на одну й ту саму посаду. Вперше він був зарахований з 7 квітня 1932 р., але пропрацював недовго. Звільнився 15 травня 1932 р. без будь-якої мотивації у наказі, з формулюванням: «т. Смолічева П.І. рахувати звільненим з посади з 15/V-32 р.»¹⁴. Причому це звільнення відбулося постфактум – наказ датовано 19 травня. Вдруге його прийняли 25 серпня 1932 р.¹⁵, а звільнили з 1 лютого 1933 р. зі стандартним формулюванням «за власним бажанням»¹⁶.

Можливо, перше звільнення відбулося якраз через інтенсивне «штурмування» робіт з відкриття музею Дніпробуду, що не давало П. Смолічеву виконувати службові обов'язки в історичному архіві.

Факт роботи П. Смолічева в архіві підтверджує його особова картка¹⁷. Картки склалися на керівний склад і наукових працівників архівних установ. Її заповнено 27 вересня 1932 р.

Картка фіксувала посаду: «керівник сектору». Зазначено початок роботи в архіві з 25 серпня 1932 р. Але 25 серпня 1932 р. – це дата повторного прийняття на роботу. П. Смолічев не вказав, що вже мав досвід роботи в архіві у квітні-травні 1932 р. На пряме запитання про досвід в анкеті написано: «Не працював»...

¹⁰ Держархів Запорізької області (далі – ДАЗО). Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 114.

¹¹ Ibid. Арк. 61.

¹² Ibid. Арк. 61зв.

¹³ Пустовіт Т.П. Герасименко Федір Андрійович. *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=29218

¹⁴ ДАЗО. Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 387. Арк. 43зв.

¹⁵ Ibid. Арк. 48зв.

¹⁶ Ibid. Арк. 50зв.

¹⁷ Ibid. Спр. 24. Арк. 157-157зв.

Особова картка дозволяє уточнити основні біографічні віхи: дату народження – 12 січня 1891 р., національну належність – українець, освіту – Петроградський археологічний інститут, місце роботи – «В Запорізькому історичному архіві працюю по сполученню, основну посаду займаю в Державному музеї Дніпровського будівництва – зав. сектору».

Картка підтверджує належність П.Смолічева до широкого наукового товариства: «Дійсний член Всеукраїнського археологічного комітету при ВУАН, нештатний науковий співробітник Науково-дослідного Інституту історії матеріальної культури в Харкові», член професійної спілки робітників освіти (РОБОС), зокрема її Секції наукових робітників (СНР)¹⁸.

Організаційна робота. Штат історичного архіву на той час складав усього 12 осіб з технічними працівниками включно. А завдань, які ставилися перед архівом, було багато: комплектування, систематизація, технічне впорядкування матеріалів, використання документів у практичних і наукових цілях, забезпечення доступу дослідників до архівних документів. За таких умов вагомість кожної робочої одиниці була надзвичайно високою. Можна зрозуміти зацікавленість директорки, щоб її заступник максимально ефективно включився у робочий процес. Коли 25 серпня П.Смолічев повернувся в архів, директорка, отримавши надійного та кваліфікованого заступника, через тиждень взяла відпустку. Призначення П.Смолічева виконуючим обов'язки директора яскраво свідчить про достатній рівень його організаторських компетентностей і високий рівень довіри до нього.

Про один з епізодів організаційної роботи П.Смолічева повідомляє його доповідна записка на ім'я директорки від 3 жовтня 1932 р. У записці йшлося про конфлікт, що виник за відсутності директорки, яка перебувала у від'їзді¹⁹. Це було протистояння самоправним діям з боку працівників міської ради щодо нецільового використання архівних документів. І ці дії П.Смолічеву вдалося припинити. У той час жорстка паперова криза охопила радянську командну економіку, всі установи сиділи на економії паперу. У тому числі – й міськрада, що розміщувалася в одній будівлі з архівом (а раніше архів взагалі був її структурним підрозділом). Від архівів вимагали прискореного виділення в утиль документів, що втратили значення. Того дня на подвір'я архіву під'їхала підвода Утилькомбінату. Завгосп міськради Голощипов, на правах «господаря», розпорядився забирати архівні документи, призначені архівом для здачі в утиль, з метою повторного використання односторонньо списаних аркушів.

Завгосп заявив, що не випустить підводи з двору та доповість керівництву, що історичний архів здає в утиль папір, який можна ще використати. Співробітники міськради «почали брати з підводи папери та виносити їх»²⁰.

П.Смолічев ініціював розмову з керівництвом міськради, під час якої відстояв самостійність дій історичного архіву щодо експертизи документів перед вилученням в утиль, тоді як міськрада настоювала на своєму праві бути останньою інстанцією при перевірці цінності документів. П.Смолічев відреагував: «Я зазначив тов.Штихно, що розпорядження таке робити можна, проте воно не буде обов'язковим для Історичного архіву»²¹.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibid. Спр. 387. Арк. 46зв.

²⁰ Ibid. Спр. 15. Арк. 206.

²¹ Ibid. Арк. 207.

Той факт, що проведення експертизи цінності документів і виділення в утиль було дійсно важливим для архіву, згодом засвідчила догана, винесена збиральниці Г. Шот «за недбайливе ставлення до роботи 11/VI-33 в час розборки утилю»²². Водночас П. Смолічев розумів, що повну відповідальність за дії архіву буде нести особисто директорка архіву. Тому він залишив остаточне вирішення питання до часу її виходу на роботу, про що інформував керівництво міської ради.

Згаданий конфлікт був одним із робочих епізодів архівних буднів, проте висвітлив принциповість, послідовність і виваженість П. Смолічева у вирішенні питань.

Звернемо увагу, що конфлікт не був спровокований П. Смолічевим. Він став можливим, по-перше, через те, що до реорганізації 1932 р. Запорізький державний історичний архів діяв як управління міської ради; по-друге, – що архів і міська рада знаходились в одній будівлі; по-третє, – що фінансування історичних архівів тоді покладалося на місцеві органи влади, а керівні архівні функції здійснювали обласна (у Дніпропетровську) та республіканська (у Харкові) архівні ланки. У цьому була колізія залежності архіву від міськради і ґрунт для подібних конфліктів. До речі, така залежність місцевих архівів, що робить їх «слугою двох господарів», до сьогодні має місце у системі управління архівною галуззю.

Аналізуючи записи у книзі наказів Запорізького історичного архіву за період виконання П. Смолічевим обов'язків директора (у серпні-вересні 1932 р.), констатуємо, що він своєчасно реагував на всі питання, зокрема, легітимізував наказами вибуття наукового співробітника Т. Шияна на півторамісячні військові таборні збори та відрядження старшої асистентки К. Борковської на Всеукраїнські архівознавчі курси до Харкова²³ тощо. Про ефективність роботи П. Смолічева свідчать неодноразові виконання ним обов'язків директора на час відряджень директорки, зокрема – у другій половині грудня 1932 р.²⁴

Реалії Голодомору. Голодомор, витворений в Україні сталінським режимом і спрямований, передусім, на упокорення українського села, дотягнувся й до індустріального міста. Список співробітників Запорізького архіву від 15 жовтня 1932 р., який було надіслано до Запорізької міської ради у зв'язку з проблемою продуктового забезпечення, містить дані про П. Смолічева – заступника директора архіву, 1891 р.н., позапартійного, який проживав на Дніпрельстані, у селищі № 6, будинок Блока²⁵.

Проблема продуктового забезпечення носила системний і загрозливий характер. Для підтримки людей створювали каси взаємодопомоги, шукали підмогу від профспілок. Проте, у двох інших списках працівників архіву, які розраховували на допомогу у голодні 1932-1933 рр., П. Смолічев не значиться. Перший раз список на продукти було відправлено до профспілки РОБОС 11 травня 1932 р., тобто за 4 дні до його першого звільнення з архіву, вдруге – 18 грудня 1932 р. – П. Смолічев з невідомих причин знову опинився поза списками до міського робочого кооперативу для продуктового забезпечення на січень 1933 р.²⁶

²² Ibid. Спр. 387. Арк. 52зв.

²³ Ibid. Арк. 49.

²⁴ Ibid. Арк. 50.

²⁵ Ibid. Спр. 2. Арк. 16.

²⁶ Ibid. Спр. 3. Арк. 46, 96.

Хоча до лютого 1933 р. він ще працював в архіві²⁷. Вірогідно, так сталося тому, що він стояв на профспілковому обліку за основним місцем роботи – на Дніпробуді.

Але І. Ковальова, характеризуючи побутові умови Дніпробудівської археологічної експедиції, членом якої був П. Смолічев, ставить під сумнів, що П. Смолічев взагалі отримував продовольчу допомогу на Дніпробуді. Вона пише: «Члени експедиції були пайщиками кооперації за місцем проживання, вони не могли отримувати продукти за нормованими цінами за місцем роботи»²⁸. Логічно передбачити, що продуктової пайок отримувала родина П. Смолічева, яка залишилася у Чернігові, звідки його було відряджено до Дніпробудівської експедиції.

Така деталь побуту П. Смолічева переконує, що він гостро потребував засобів існування та пояснює, чому на початку 1932 р. П. Смолічев влаштувався у Запорізький історичний архів – як місце додаткового заробітку.

І хоча відомостей про голодування П. Смолічева, як і інших архівістів, не маємо, та за суміжною інформацією можемо відчутти суворий виклик сталінізму. 16 червня 1933 р. виданий наказ по Запорізькому державному історичному архіву, що передбачав підвищення заробітної плати «згідно закону по підвищенню зарплати через подорожчання хліба»²⁹. Це було вже після того, як люди пережили страшну зиму та весну.

Проведення експертизи цінності документів. Як науковий працівник, П. Смолічев брав участь у роботі експертної комісії архіву. Зокрема, 14 жовтня 1932 р. він був експертом щодо виділення в утиль документів, що втратили практичну цінність Запорізького міського комітету товариства «Червоного Хреста УСРР» за 1922-1929 рр.³⁰, 5 листопада 1932 р. – описів документів заводського комітету заводу «Інтернаціонал» за 1923-1928 рр.³¹, 3 грудня – описів документів Софіївського заводу № 10 ім. Шевченка за 1923-1930 рр. Комісія не піддавалась на заклики про здачу максимальної кількості утилю, а ретельно аналізувала документи. Про це, зокрема, свідчить ухвала комісії: «Дати дозвіл на утилізацію перелічених в відомості старих і непотрібних для заводу архівних матеріалів за виключенням: 1) матеріалів 1929-1930 рр. і 2) деяких матеріалів, маючих історично-наукове значення, або як матеріали довідкового значення (ці справи підкреслені)»³².

Використання та популяризація архівних документів. Яскравою сторінкою архівної біографії П. Смолічева стала його участь у підготовці архівно-документальних виставок, у колективній праці «Історія Дніпробуду». Він писав статтю для публікації в архівознавчому журналі «Архів Радянської України».

Відомо про чотири виставки, до підготовки яких мав відношення П. Смолічев: з історії заводу «Комунар», «Жовтень на Запоріжжі», «1905 рік на Запоріжжі», антирелігійна виставка. Він був автором двох, що названі останніми.

Тематика революції 1905 року була йому відносно близькою, оскільки він розпочав готувати публікацію архівних документів на цю тему.

²⁷ Ibid. Спр. 387. Арк. 43.

²⁸ Ковальова І.Ф. 80 лет: забвение и благодарная память... С. 203.

²⁹ ДАЗО. Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 387. Арк. 60.

³⁰ Ibid. Спр. 15. Арк. 23.

³¹ Ibid. Арк. 222.

³² Ibid. Арк. 240.

План виставки затвердили заздалегідь. Він не відзначався оригінальністю та передбачав висвітлення «канонізованих» компартійною історією сюжетів: «Відгуки: 1) на події 9 січня 1905 р., 2) 1 травня 1905 р., 3) на Японську війну, 4) на жовтневі дні 1905 р. (Державна Дума) і 5) селянський та робітничий рух у 1905 р.»³³.

Атмосфера страху 1930-х рр. позбавляла науковців найменшої ініціативи та самостійності у прийнятті рішень. Убезпечення шукали у «колективній відповідальності» та круговій поруці, у перекладенні відповідальності на інших. Нарада наукових працівників архіву 20 листопада 1932 р. ухвалила: «прохати секцію наукових працівників про взяття участі у виставці у політичному оформленні у цілому і діалектичному зв'язку окремих подій»³⁴. Більше того, схвалили рішення, що надалі усім виставкам «має передувати критичний перегляд, виділеною комісією з наукових працівників секцією і надання нею відповідних вказівок»³⁵. Коментарі до такої ухвали зайві.

11 грудня 1932 р. на черговій нараді архіву, за участю представників СНР – проф. Пилипенка і проф. Троцюка, П. Смолічев повідомив, що всі матеріали для виставки підготовлені і детально охарактеризував вузлові моменти її структури.

У схемі виставки з виразними «класовими позиціями» годі було шукати характеристики українського національного руху, місця у подіях національних меншин, невеликих соціальних груп, як-то – інтелігенції, різноманіття партійно-політичного спектру, ролі громадських інституцій чи окремих діячів, відомих особистостей краю тощо.

Навіть і таку – «канонічну», за більшовицькими мірками, виставку піддали вимогливій партійно-ідеологічній перевірці. Нарада працівників архіву ухвалила: «Після закінчення монтажу матеріалів прохати т.т. Пилипенка та Пироженка переглянути їх та подати свої зауваження та вказівки»³⁶. Тільки після цього підготовану П. Смолічевим виставку було схвалено.

На засіданні наукових працівників архіву 20 листопада 1932 р. ухвалили рішення про підготовку ще однієї, антирелігійної, виставки. Одразу визначили: «Підбір матеріалів провести т. Смолічеву»³⁷. Наведений факт порушує надзвичайно цікавий нюанс. Чи знало керівництво архіву, що П. Смолічев походив зі священницької родини та ще й мав духовну освіту, про яку він замовчав у анкеті? Окрім показаного в анкеті Петербурзького археологічного інституту, він, як вже було нами зазначено, навчався у Чернігівській духовній семінарії та Петербурзькій духовній академії. Тож робота над антирелігійною виставкою, мабуть, коштувала йому чимало моральних мук. Було поставлено завдання підготувати виставку до Різдва. Ухвалили «звернутися за допомогою» до агітаційно-пропагандистського відділу міського партійного комітету, до Спілки войовничих безвірників і до СНР. Знову – «колективна відповідальність» з «науковими спільнотами».

Завдяки збереженим копіям документів цієї виставки³⁸, бачимо її зміст, процес роботи П. Смолічева з матеріалом, його інтерпретацію питань про суспільну роль

³³ Ibid. Спр. 7. Арк. 20.

³⁴ Ibid. Арк. 20.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Ibid. Спр. 7. Арк. 3.

³⁷ Ibid. Арк. 20.

³⁸ Ibid. Спр. 462.

релігії та церкви, розуміння ним українського питання у проблематиці, значення краєзнавчого матеріалу у розкритті теми тощо.

Його особливу увагу при підготовці до експонування привернули дві брошури: «Кунов Г. Возникновение религии и веры в бога. [Москва] ГИЗ, 1922» та «Эйльдерман Г. Первобытный коммунизм и первобытная религия. [Москва] Изд. «Атеист», 1923»³⁹. Нотуванням цих даних проявився професійний інтерес П. Смолічева до питань найдавнішої історії. Не виключаємо й того, що це також був спосіб дистанціюватися від ближчих до сучасності церковно-політичних питань.

За чернетками та підібраними матеріалами бачимо дослідницький підхід П. Смолічева. Він аналізував первинну інформацію. Зокрема, – з'ясовував чисельність чоловічих і жіночих монастирів за категоріями, фіксував чисельність ченців і послушників цих обителів тощо⁴⁰.

П. Смолічев підібрав і згрупував матеріал у двох рубриках: «Церква в боротьбі з соціалізмом» і «Церква і білогвардійщина».

Більш широко були представлені матеріали з першої рубрики. Зокрема, це були виписки, виготовлені на друкарській машинці, з журналів, примірники яких у більшості зберігалися у запорізькому архіві. До виставки було залучено «Черниговские епархиальные ведомости». Згадок про зберігання у запорізькому архіві цього видання не маємо. Скоріше, вони потрапили в роботу з власного архіву П. Смолічева – Чернігівщина залишалася під його пильною увагою як краєзнавця та релігієзнавця.

Головними завданнями у роботі ставилось «дотримання ідейності», підкреслення «правоти положень» партійних вождів. П. Смолічев мав цитувати В. Леніна, підкреслювати «фундаментальність» його догматичних висловлювань, зазначати, що релігія є «найгіршою, найшкідливішою» часткою спадщини буржуазного суспільства, яка «стоїть на перешкоді нового життя»⁴¹. Для людини з духовною освітою і відповідним походженням така світоглядна трансформація давалася нелегко. Ця драма породжувала думки про втечу від політизованих буднів, що врешті і сталося, коли П. Смолічев несподівано для колег раптом «зник» із Запоріжжя у невідомому напрямку...

Огляд участі П. Смолічева у виставковій роботі архіву доводить його професійну компетентність, наукову організацію матеріалу, широку ерудованість, бачення широкого суспільного контексту подій, розуміння взаємопов'язаності загальносуспільних і місцевих процесів. Проте вимушене слідування більшовицьким стандартам було єдиною можливістю продовження наукової діяльності.

Найефективнішим форматом наукового використання архівних документів традиційно вважається публікаційна діяльність. І у цій сфері П. Смолічев також встиг гідно себе проявити.

Як науковий співробітник архіву, який мав безпосереднє відношення до Дніпробуду, П. Смолічев підтримував зв'язок архіву з будівництвом та установами, пов'язаними з ним, а саме – Музеєм Дніпробуду, редакцією «Історії Дніпробуду» тощо. Зокрема, на засіданні наукових працівників архіву 20 листопада 1932 р. П. Смолічев виступив з інформацією «Про Дніпробуд». Він повідомив про

³⁹ Ibid. Арк. 30.

⁴⁰ Ibid. Арк. 31.

⁴¹ Ibid. Арк. 1-2.

підготовку «Історії Дніпробуду» у 3-х томах та орієнтував запорізьких архівістів на включення у цю роботу. П. Смолічев наголошував, що для повноти даних необхідно буде використати джерела історичного архіву й архівні матеріали самого Дніпровського будівництва.

Не можемо обійти увагою питання про підготовку ним рукопису статті «1905 рік на Запоріжжі», з добіркою документів, до всеукраїнського журналу «Архів Радянської України». Цей журнал почав виходити, як наслідок реорганізації архівної системи. У липні 1932 р. вийшов його перший здвоєний номер⁴², примірник якого поштою було надіслано до Запоріжжя. У науковій бібліотеці сучасного Державного архіву Запорізької області зберігся примірник журналу. Він послугував взірцем, підштовхнув П. Смолічева до написання статті.

Показово, що П. Смолічев одразу зрозумів значення такого видання та відчув потребу опублікуватися у ньому. Його науковий рівень цілком це дозволяв.

Про зміст статті можемо судити за копіями, збереженими у Державному архіві Запорізької області. Зауважимо, що свого часу Г. Станиціна – провідний архівіст Наукового архіву Інституту археології НАН України, – повідомляла, що в особистому фонді П. Смолічева наявний недатований україномовний автограф неопублікованої роботи «Матеріали до історії 1905 р. на Запоріжжі» на 17 аркушах⁴³. Очевидно, що мова йде про ту ж саму роботу і час її написання.

27 лютого 1933 р. у Запорізькому державному історичному архіві відбулася розширена нарада наукових працівників. На нараді був присутній і П. Смолічев, проте вже не як представник архіву, а як заступник директора «Історичного музею Дніпрельстану» (так зазначено у протоколі).

Обговорення рукопису П. Смолічева поставили першим питанням засідання. З доповіддю виступав автор. Він прочитав передмову до статті, повідомив, що архівні джерела ним вже підготовлені⁴⁴.

У ході обговорення авторові задавали запитання та висловлювали критичні зауваження. Протокол зафіксував їх, показуючи, що більшість носила упереджений, заполітизований характер. Наприклад, запитували, чи вміщено у публікацію обвинувальний акт у справі повстання 14 грудня 1905 р.; чиї спогади використано у статті; про яку «локальність» йде мова у статті; який вплив мав місцевий провокатор Будовський на «коливання революційного руху»; «чому багато місця приділено загальному освітленню й мало місцевому»? У заданих питаннях проглядалася некомпетентна прискіпливість.

Автор коректно відповідав. Зокрема, зазначив, що включив до публікації лише витяги з обвинувального акту, а повністю він був надрукований у збірнику «1905 рік на барикадах». (Маємо пояснити, що згаданий збірник було опубліковано Запорізьким окружкомом КП(б)У у 1925 р. до 20-ї річниці революції)⁴⁵. Відповідав, що спогади також були взяті із названого збірника.

Питання про великий обсяг загального контексту подій П. Смолічев парирував: «місцева революція є відгук загальної революції». Вочевидь, той, хто запитував,

⁴² Редактор групи // Архів Радянської України. 1932. № 1-2. С. 2.

⁴³ Станиціна Г.А. Обзор документов личного фонда П.И. Смолічева. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. URL: <https://web.archive.org/web/20060517044618/http://www.kar.net/~archaeol/arhivs/smolf.html>

⁴⁴ ДАЗО. Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 5.

⁴⁵ На баррикадах. 1905 год в Александровске / Ред. М. Львовский. Запорожье: Изд. Запорожского окружкома КП(б)У, 1925. 136 с.

мав віддалене уявлення про можливість зібрати й узагальнити документальний матеріал 27 літньої давнини, який би спектрально висвітлював широкий суспільний вимір революційних подій, ідей, настроїв. Чи намагалися самі критики розв'язати подібну задачу? Очевидно, що ні. Вони були більшою мірою пропагандистами, аніж науковцями. Скажімо, працівник Запорізького істпарту С. Пироженко лише наступного, 1934 року, вперше прийде й оформиться до читальної зали архіву як дослідник. До того часу він не мав жодної наукової публікації⁴⁶.

Низку зауважень висловив проф. Пилипенко. Зокрема, про «потребу» додати соціально-економічного контенту. На його думку, не було висвітлено «керівну роль пролетаріату». Закидалось, що не показано місце селянства у революційних подіях при «провідній ролі пролетаріату»⁴⁷.

Представник товариства «старих більшовиків» Магдюк, у свою чергу, висунув звинувачення, що «не зазначена роль партії більшовиків, роль робітників Катерининських залізничних майстерень». Частина його зауважень не мала конкретики: «Треба висвітлити матеріали, що доповнюють брошуру «1905 р. на барикадах» та викривають її деякі помилки»⁴⁸. Про які саме помилки йшлося, незрозуміло.

Різкими і вкрай суб'єктивними виявилися зачіпки тов. Клемиша: у статті «неясно і не зазначено про переростання буржуазно-демократичної революції у соціалістичну. Цитати Леніна розставлені не зовсім на місці»⁴⁹.

Проф. Троцюк зі свого боку зауважив: «Мета русько-японської війни не чітко зазначена».

Після озвучених зауважень нарада прийняла ухвалу: «Треба уточнити план статті та витримати його в статті. Спіратись на джерела (матеріали). Урахувати усі пропозиції й зауваження. Загальну соціально-економічну характеристику дати стисло (соціально-економічні умови району, кількість населення, його характерні риси, якого типу район). Документам давати групові характеристики. План зробити до 5/III – коли скликати вузьку нараду на 5/III та обговорити план роботи»⁵⁰. Після прочитання цієї ухвали складається враження, що стаття П. Смолічева взагалі не відповідала вимогам до публікації.

Розгромний характер зауважень міг демотивувати П. Смолічева, який і так розробляв тему, доволі далеко від його наукових інтересів як археолога і дослідника давньої історії. Але політизація суспільного життя вимагала від працівників архівів втягуватися у комуністичну апологетику. Директорка архіву П. Кованько, звітуючи про роботу у 1932 р., підкреслювала, що включення архівних матеріалів «в допомогу політвиховання мас... є основне наше завдання»⁵¹.

Про доопрацювання П. Смолічевим зазначеної статті можемо судити з двох наявних варіантів рукопису, збережених у фонді Державного архіву Запорізької області.

У першому варіанті автор вдавався до цитувань висловлювань В. Леніна про революцію. Причому він намагався бути максимально науково і політично

⁴⁶ ДАЗО. Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 393. Арк. 15.

⁴⁷ ДАЗО. Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 5зв.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ ДАЗО. Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 8.

коректним. Зокрема, користуючись російським виданням творів В. Леніна, у своєму україномовному тексті П. Смолічев робив їх власний переклад, а у примітках дублював мовою оригіналу. Він загострював увагу на цей факт у підрядкових посиланнях: «Адже-ж визначаючи велику відповідальність та необхідність абсолютно точної передачі думок В.І. ЛЕНІНА, я зразу ж під рядками подаю оригінальний російський текст даної цитати, щоб можна було завжди мати можливість звірити правильність окремих відтінків (нюансів) висловлювань В.І. ЛЕНІНА»⁵². Причому «ЛЕНІНА» скрізь по тексту написано прописними літерами.

У другій версії статті відсутні посилання на ленінські слова, про які П. Смолічеву на нараді закидали, що вони «розставлені не зовсім на місці»⁵³. Коментуючи використану книгу «На барикадах», П. Смолічев додав застереження щодо достовірності наративів та обережності використання спогадів, відомості з яких не підтверджуються наявними документальними джерелами⁵⁴. У коментарі ми бачимо належний кваліфікаційний рівень П. Смолічева як археографа та його наукову сумлінність – висловлення критичних зауважень стосовно об'єктивності джерел, «навіть» тих, що опубліковані Запорізьким окружкомом КП(б)У. Адже останнє могло бути небезпечним для автора такої критики. Застереження показує врахування П. Смолічевим зауважень «старого більшовика» Магдюка щодо «деяких помилок» у збірнику «На барикадах».

Отже, П. Смолічев і після свого звільнення з архіву завершував розпочату дослідницьку роботу над архівознавчою публікацією. Вже не будучи штатним працівником, він доопрацював статтю і подав її на обговорення вдруге.

Друге обговорення статті планувалося провести 5 березня 1933 р. Але протокол того засідання в архіві відсутній. Вірогідно, зібрання було перенесено. Наступне засідання пройшло 22 березня. Першим питанням порядку денного стояло «Затвердження статті т. Смолічева «Револуція 1905 року». Отож, робота дійшла фіналу. Але П. Смолічев з невідомої нам причини на згадане засідання не з'явився, питання було зняте «за неявкою автора»⁵⁵. Будь-які пізніші згадки про цю статтю у збережених документах архіву відсутні.

Стаття так і не була надрукована. Сьомий-восьмий номер журналу «Архів Радянської України», датований січнем-квітнем 1933 року, став останнім. Журнал став жертвою політичних гонінь – редакції інкримінували невідповідність змісту вимогам марксистсько-ленінської методології⁵⁶. Члени редакції зазнали на собі звинувачень не менших, аніж П. Смолічев при обговоренні його статті. Отже, акумульований П. Смолічевим документальний масив про події в Олександрівську 1905 р. так і не дійшов до читача у 1930-ті рр.

Висновки. Підводячи підсумки нашої розвідки, зазначимо, що нами висвітлена одна із невідомих останніх сторінок його буття в Україні, один зі складних етапів пристосування українського вченого до жорстких умов радянської дійсності. Цей епізод життєвого шляху П. Смолічева не був найяскравішим у його житті та

⁵² ДАЗО. Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 468. Арк. 94.

⁵³ ДАЗО. Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 5зв.

⁵⁴ ДАЗО. Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 468. Арк. 102, 107.

⁵⁵ ДАЗО. Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 7.

⁵⁶ Матяш І.Б. Архів Радянської України. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/>»Архів Радянської України»

науковій діяльності. Він був пов'язаний із Запоріжжям – як втіленням індустріальної ідеї, причетність до якої надавала тимчасову та ненадійну «охоронну грамоту» від переслідувань, що розгортались всюди, у тому числі – й у відносно невеликому та затишному Чернігові, де П.Смолічева, як і його священицьку родину, знали. Запорізький етап припав на час радянської модернізації, що здійснювалась тоталітарними методами. Влада крокувала до примарної побудови «всесвітнього соціалізму та комунізму». Запорізький епізод яскраво віддзеркалив важкі обставини, в яких мусили працювати науковці, щоб не бути знищеними системою. Система цинічно іменувала себе народною, нахабно та зухвало виступала від імені народу, проте безжально його експлуатувала та примушувала до компромісів із совістю, або, за влучним виразом С. Білоконя, – «ламала саму людську субстанцію»⁵⁷.

Події запорізького періоду показали професійну багатогранність і високий рівень компетентностей історика, археолога, музеєзнавця П.Смолічева. Невідомі раніше архівні документи розкрили поціновувача документальних джерел, організатора, дослідника та популяризатора архівної спадщини України.

Чимало обставин творчої діяльності П.Смолічева у Запоріжжі залишаються ще нез'ясованими, проте встановлені нами факти переконують, що до професійного амплу вченого варто додати ще одну характеристику – історик-архівіст. Нові факти дозволяють краще зрозуміти його спадок, умови й обставини, в яких перебував вчений і його сучасники.

REFERENCES

- Bilokin, S.** (1993). «Lamaly samu liudsku substantsiiu...» [They broke the very human essence...]. *Liudyna i Svit*, 2-3, 11-17 [in Ukrainian].
- Bon, O., Bulyk, N., Ivanyisko, S., Kolesnikova, V., Kolybenko, V., Pavlenko, S., Pavlova, V., Khamaiko, N., Chernovol, I., Chuieva, K., Yurkova, O. & Yanenko, A.** (2020). *Vystavka «Nakazano ne znaty: ukrainski arkeolohy v leshchatakh totalitaryzmu»* [Exhibition «It is commanded not to know: Ukrainian archaeologists in the grip of totalitarianism»]. Retrieved from <https://uinp.gov.ua/vystavkovi-proekty/vystavka-nakazano-ne-znaty-ukrayinski-arheology-v-leshchatah-totalitaryzmu> [in Ukrainian].
- Korostyliov, T., & Yelnykov, M.** (Ed.) (2010). *Dniprohesivska arkeolohichna ekspeditsiia 1927-1932 rr. (Zvity D.I. Yavornytskoho)* [DniproHES archaeological expedition 1927-1932 (Reports of D.I. Yavornytskyi)]. Zaporizhzhia: ZNTN [in Ukrainian].
- Kovalenko, O.B., & Tkachenko, V.V.** (1991). Arkheoloh za poklykanniam (P. Smolichev). [Archaeologist by vocation (P. Smolichev)]. In **P.T. Tronko** (Ed.). *Represovane kraieznavstvo (20-30-ti roky)*. (pp. 279-283). Kyiv: Ridnyi kraj [in Ukrainian].
- Kovaleva, I.F.** (2012). 80 let: zabvenie i blagodarnaia pamiat'. K yubileiu Dneprogosovskoi novostroechnoi ekspeditsii [80 years: oblivion and grateful memory. To the anniversary of DniproHES new construction expedition]. *Muzeinyi visnyk*, 12, 196-207 [in Russian].
- Kovalova, I.F.** (2003). Do yuvileiu Dniprohesivskoi arkeolohichnoi ekspeditsii [To the anniversary of DniproHES archaeological expedition]. *Problemy arkeolohii Podniprov'ia*. Dnipropetrovsk, 4-13 [in Ukrainian].
- Lvovskii, M.** (Ed.). (1925). *Na barrikadah. 1905 god v Aleksandrovske* [To the barricades. 1905 in Aleksandrovsk]. Zaporizhzhia: Zaporizhzhia district committee of the Communist Party of Bolsheviks of Ukraine [in Russian].
- Lyashko, S.N.** (2003). Dneprogosovskaya arheologicheskaya ekspeditsiia 1927-1932 gg. i eyo rol' v razvitiі otechestvennoi arkeologicheskoi nauki [DniproHES archaeological expedition 1927-1932 and its role in the development of domestic archaeological science]. *Problemy arkeolohii Podniprov'ia*. Dnipropetrovsk, 14-27 [in Russian].
- Matiash, I.B.** (2021). «Arkhiv Radianskoi Ukrainy» [«Archive of Soviet Ukraine»]. In *Velyka ukrainska*

⁵⁷ Білокінь С. «Ламали саму людську субстанцію...». *Людина і Світ*. 1993. № 2-3. С. 11.

- entsyklopediia*. Retrieved from <https://vue.gov.ua> [in Ukrainian].
- Mudrytska, V. & Syta, L.** (2021). Do 130-richchia arkheoloha Petra Smolicheva [To the 130th Anniversary of the Archaeologist Petro Smolichev]. *Chernihivskiy istorychnyi muzei im. V.V. Tarnovskoho*. Retrieved from <http://www.choim.org> [in Ukrainian].
- Pustovit, T.P.** (2006). Herasymenko Fedir Andriiovych [Herasymenko Fedir Andriiovych]. In *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*. Retrieved from http://esu.com.ua/search_articles.php?id= [in Ukrainian].
- Stanitsyna, G.A.** (1991). Nauchnaia deiatelnost P.I. Smolicheva na Zaporozhie (po arhivnym materialam NA IA AN USSR). [Scientific activity of P.I. Smolichev in Zaporizhzhia (according to archival materials of Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the USSR)]. *Vestnik kraevedy*, 2, 30-32 [in Russian].
- Stanitsyna, G.A.** (2006). Obzor dokumentov lichnogo fonda P.I. Smolicheva [Review of documents of P.I. Smolichev personal fund]. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20060517044618/http://www.kar.net/~archaeol/arhivs/smolf.html> [in Russian].
- Stanytsina, H.O.** (1992). Petro Ivanovich Smolichev [Petro Ivanovych Smolichev]. *Arkheolohiia*, 2, 101-111 [in Ukrainian].
- Zvahelskyi, V.B., & Ziuzko T.A.** (2003). Smolichev Petro Ivanovych [Smolichev Petro Ivanovych]. In *Sumshchyna v imenakh* (pp. 413-414). Sumy: RVO «AS-Media» [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 27.05.2022

Схвалено до друку / Accepted: 01.08.2022